

Hamza Gábor

tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE), az MTA rendes tagja

e-mail: gabor.hamza@ajk.elte.hu

A cicerói állambölcselet aktualitása

Pázmány-előadás 1994

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A cicerói állambölcselet jelentőségének megítélését illetően nincs egyetértés a politikaelmélet kiemelkedő alakjai, művelői körében. Nézetünk szerint ennek oka döntően az, hogy a Corpus Ciceronianum államelméleti tanulságainak vizsgálata igen gyakran sztereotípiák ismétlésére szorítkozik. Cicero állambölcselet szempontjából kiemelkedő jelentőségű munkáinak elemzését – gondolunk itt elsősorban a *De oratore*-re, a *De re publica*-ra és a *De officiis*-re – legtöbbször a filozófiai oldalról történő megközelítés jellemzi. Igen gyakran túlzottan is háttérbe szorul a történeti és a jogi megközelítés. A cicerói állambölcselet tengelyében lévő kevert alkotmány, a mikté politeia sajátosságainak analízise csupán felületes elemzés tárgya. Figyelmen kívül marad az a rendkívül jelentős körülmény, hogy Cicero a *De re publica*-ban – ellentétben Platónnal – nem csupán az állam, a *res publica* filozófiai alapokon nyugvó teóriáját dolgozza ki, hanem elméletét konkrét módon alkalmazva az államot, éspedig annak ideális formáját, az *optimus status civitatis*-t Róma, tehát saját állama történelmi realitásában meg is találja. Összekapcsolja ilyen módon Cicero a *ratio*-t és a *res*-t, megteremtve ilyen módon az idea és a történelem összhangját, egységét. E rendkívül jelentős gondolat értékét a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolja az, hogy Cicero kétségtelenül eklektikus gondolkodó volt, és nem volt következetes képviselője egyik iskolának, irányzatnak sem. Nézetünk szerint ez a tény nagymértékben segítette őt egy olyan állambölcselet alapjainak kimunkálásában, amely hatással lehetett az évszázadokkal, sőt a csaknem évezredekkel későbbi politikai gondolkodásra is.

Cicero állambölcseletét a rendszerben való gondolkodás jellemzi. A *De oratore*-ben azt vizsgálja, hogy milyen módon, milyen nevelés révén válhat valaki az állam ideális polgárává. A *De re publica*-ban, mely dialógust Wilhelm Dilthey a világirodalom (a goethei

értelemben vett „Weltliteratur”) egyik legszebb prózai alkotásának nevezett, az ideális államot, az *optimus status rei publicae*-t elemzi. A *De officiis*-ben pedig az államot az etika oldaláról veti alá átfogó elemzésnek. Az állam több síkon történő analízise természetesen nem változtat azon, hogy Cicero is, hasonlóan a klasszikus, görög-római antikvitás állambölcseleihez, az államot elsősorban az államforma oldaláról vizsgálta. Ilyen értelemben állambölcselete elválaszthatatlanul összekapcsolódik az államformatannal. Ez természetesen eltérést jelent a modern állambölcselettől, amely az állam parlamentáris-demokratikus formáját feltételezve, pontosabban azt alapnak tekintve, az államformatannak másodlagos jelentőséget tulajdonít.

Cicero állambölcseletében kiemelkedő szerepet kap a hagyományon alapuló értékek hangsúlyozása. Ehhez szorosan kapcsolódik, legitimációs funkcióval, Róma alapításának kiemelése, melyben a *divinum* és a *humanum* elemei szerves egységet alkotnak. Ez azonban szükségszerű eleme a cicerói állambölcseletnek, amit magyaráz az a tény is, hogy a római politikai-állami élet gazdag fogalomtára, így például az *auctoritas*, a *traditio*, a *religio*, a *lex* az alapítás kiemelkedő, misztikus elemekkel átszőtt ténye nélkül egyszerűen érthetetlen. halicarnassosi Dionysios Kr. e. 7-ben keletkezett római Archaeológiájában /5.54.1./ Róma alapítását és felemelkedését a *theia pronoia*-ra vezeti vissza.

Hannah Arendt a modern kori forradalmak ideológiai alapjainak elemzése kapcsán mutat rá arra, hogy milyen komoly formában támaszkodik a római történelem az alapítás eszméjére. Az *Urbs condita* ideája Cicerónál a "*res publica constituenda*" koncepcióban jut a legszemléletesebb módon kifejezésre. A *res publica* rekonstrukciójának lényege az antik közszellem rekonstruálása, amelyben bizonyos mitikus elemek is szerepet kapnak. Erre mutat a *De re publica*-ban /*Somnium Scipionis*/ Africanus felszólítása az unokához, hogy váljék *dictator rei publicae constituendae*-vé.

A mítoszteremtést nézetünk szerint el kell választani a történetietlen szemléletmódtól, mivel attól szerepét tekintve különbözik. A modern alkotmányjog művelői tudományágukat igen gyakran történetietlen, ahistorikus módon művelik. Az evolucionista szemlélet számos alkotmányjogásznál csak másodlagos szerepet kap, még abban az esetben is, ha ez első látásra talán nem is szembetűnő. A történelem számunkra igen gyakran csak egyfajta „adattár”

szerepét játssz, tölts be. A történelemből vett adatokra, eseményekre való utalás nem egyszer puszta rétorikai fogássá változik sok szerzőnél. Az illusztráció szerepére korlátozódó, pontosabban korlátozott történelem ilyen módon nem válik, nem válhat az állambölcselet szerves részévé.

Ez azonban nézetünk szerint nem modern jelenség. A pszeudo-történelem felfogás nyomai éppenséggel Cicerónál is kimutathatók elsősorban oratióiban. Ezekben ugyanis a cél a mindenáron való meggyőzés /to peithein/, amely latin terminológiával élve a "movere"-t és a "docere"-t egyaránt magában foglalja. Ehhez járul még a hallgatóság figyelmének lekötésének szükségessége, amely a "delectare" elemmel egészíti ki a fentiek alapján kettős tartalmú "to peithein"-t. A történelmi példákra történő gyakori hivatkozás azonban még nem jelent koherens történelemszemléletet. A történelmi példák keresése és az azokra való hivatkozás egyszerűen az "exempla trahunt" közmondás adaptálása, s nem pedig történelemszemlélet.

A mítoszteremtés vagy annak kísérlete funkcióját tekintve különbözik a történetietlen megközelítéstől. Talán nem érdektelen ebben az összefüggésben a XIX. század második felének liberális ideológiájára hivatkozni, amely az államilag szervezett társadalmat a népszuverenitásra hivatkozva lényegében ugyanolyan módon kísérte meg létrehozni, mint Cicero, aki a *De re publica*-ban a *res publica*-t a *res populi*-val azonosította. A liberális eszmékre utalva írja a kiemelkedő politikus és római jogász, Vittorio Scialoja, hogy azok szinte egész Európában az állampolgár és az állam közötti szoros kapcsolat megteremtésének feltétlen szükségességét fogalmazzák meg. A nép és az állam közötti kapcsolat – Scialoja nézete szerint – kezd szorosabbá válni, és ezt a folyamatot az államnak törvényhozás útján minden eszközzel erősítenie kell. Cicero közvetítésével a római állam, pontosabban az "optimus status rei publicae" a liberális politikai ideológia számára paradigmává válik.

Róma, a római állam, vagy más megfogalmazásban a római alkotmány más gondolkodóknál is mítosz illetve prófécia alapja. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos rendjének kidolgozásában döntő részt vállaló John Adams szerint a római alkotmány paradigmátikus jelentőségű, mivel az teremtette meg a legnemesebb népet és a legnagyobb hatalmat, amely az emberiség történetében valaha is létezett. A Francia Polgári Forradalom egyik fő ideológusa, Saint Just szerint a világ üres a rómaiak óta, s azt csak az ő emléküik tölti

be, amely ma /ti. Saint Just korában/ a szabadság egyedüli jövendőmondója. A római állam és a római alkotmány azonban nem csupán mítoszalkotó szerepénél fogva lehet példaértékű a modern állambölcselet számára. A római res publica éppen Cicero eklektikus filozófiai, etikai és politikai gondolkodása révén válhatott paradigmaticus jelentőségűvé a klasszikus antikvitásban éppúgy, mint a reneszánsz korában vagy éppen a modern korban.

Kétségtelen tény az, hogy Cicero állambölcselete számos olyan elemet tartalmaz, amely Platón és Aristotelés alapján már ismert. A leglényegesebb különbség Platón és Aristotelés állambölcselete és Ciceró állammal és társadalommal kapcsolatos nézetei között az, hogy Cicero félreérthetetlenül valamennyi ember alapvető egyenlőségét feltételezi. Cicero e feltételezésének döntően két vonatkozása van. A nagy római politikus, jogtudós és gondolkodó abból indul ki, hogy valamennyi ember egyenlő mértékben részesedik abban az isteni bölcsességben, amely megváltoztathatatlan és örök törvényként a kozmoszt irányítja. Minden embernek mintegy természeténél fogva adott képessége az, hogy a helyeset felismerje és ennek a felismerésnek szellemében cselekedjen.

Ez a kétségtelenül optimista feltevés Platón számára teljes mértékben, Aristotelés számára pedig nagymértékben elfogadhatatlan lett volna. Cicero egyenlőség-elméletének mások eleme az, hogy valamennyi ember, etnikumától és társadalmi helyzetétől függetlenül ugyanazt a jogállást élvezzi. Ezzel a koncepcióval nyilvánvalóan nem összeegyeztethető Aristotelésnek az idegen és a rabszolga jogállásával kapcsolatos felfogása. Az egyenlőség az embernek, pontosabban a civis Romanus-nak az állammal való kapcsolata körében is jelentkezik, amit Georg Jellinek igen szemléletes módon és találóan így fogalmaz meg: "Der Römer ist auch dem Staat gegenüber Person" /Allgemeine Staatslehre, 3. kiad. 1966. 314. o./. Cicero számára az ideális állam, a fenti koncepcióból is következően nem egy csupán organikus egységet alkotó és rendek alapján tagolódó, lényegében autarkhiára épülő kisállam /polis/, hanem valamennyi embert magában foglaló kozmikus méretű jogi közösség.

A cicerói állambölcselet fenti sajátos vonásai ellenére is megállapítható, hogy arra nagy hatással voltak Dikaiarkhos, Panaitios, és Polybios tanai. A mikté politeia, a kevert alkotmány cicerói ideája hellén illetve hellenisztikus gyökerekkel rendelkezik. Az irodalomban vitatott ennek a hatásnak a mértéke. Tagadhatatlan tény az, hogy Cicero

organikus-biológikus szemléletben fogant állambölcsölete szintetizáló jellegű. A peripatetikus Dikaiarkhosz Görögországra nézve fejtette ki ezt a nézetet, míg Polybios a *Historiai VI.* könyvében világtörténeti vonatkozásban tartotta alkalmazhatónak e felfogást. A cicerói államfelfogás szintetizáló jellege mellett szóló körülmény az is, hogy Polybios nézete szerint a mikté politeia részeit képező demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemek egymást kölcsönösen feltételezik és ellenőrzik. A mikté politeia, miként erre az irodalomban többek között Horst Braunert utal */Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch-römischen Antike. Gesammelte Aufsätze und Reden. Stuttgart, 1980./*, legalábbis részben a hellenisztikus államokban is – tehát nem csupán Rómában – megvalósult. A demokratikus elemet az állam felségterületén található, viszonylagos autonómiával rendelkező polisok, az arisztokratikus elemet pedig az ún. király barátai */philoi/*, Egyiptomban a papság képezte. Nem kizárt nézetünk szerint az, hogy Cicero a kevert alkotmány római paradigmájának kidolgozása során tekintettel volt ezekre a Rómán kívüli történelmi tapasztalatokra, azaz nem csupán szellemi elődei absztrakt államelméletét vette figyelembe.

Cicero számára központi jelentőségű a *concordia ordinum*, azaz a lovagrend és a szenatus közötti egyetértés. A *consensus Italiae* feltételezi a lovagrend és a szenátori rend közötti egyetértést, hiszen enélkül elképzelhetetlen a társadalmi béke (*pax*). Cicero politikai gondolkodása szoros kapcsolatban áll a valósággal, tehát azt nem az elvont fogalmakban való gondolkodás jellemzi. Nála az ideális állam működésének nem egyedüli feltétele a mikté politeia, hanem ahhoz bizonyos társadalmi rétegek, csoportok közötti harmóniára is szükség van. A *concordia ordinum* cicerói követelménye nézetünk szerint a *ratio* és a *res*, az idea és a társadalmi valóság integrálásának gondolatát tükrözi. A *concordia ordinum*-ot kiegészíti a *consensus omnium bonorum*, amely a *homines tenues*, a kisemberek *consensus*-át is feltételezi, összhangban a fentebb más összefüggésekben már említett egyenjogúság követelményével. A *res publica* nem utolsósorban ennek révén válik *res populi*-vé */De rep. 1.25.39./*.

A *concordia ordinum* és a *consensus omnium bonorum* biztosítja a római alkotmány módosításának lehetőségét feltéve, hogy annak *consensus* az alapja. Itt utalunk arra, hogy az Egyesült Államok alkotmányos rendszerének, alkotmányának kidolgozásában döntő részt vállaló Thomas Jefferson és James Madison között talán a legnagyobb egyetértés éppen az

alkotmány flexibilitásának kérdésében volt, miként erre monográfiájában Koch utal /A. Koch: Jefferson and Madison. The Great Collaboration, New York, 1964./.

A mindenkire kiterjedő egyenjogúság gondolata erkölcsi megalapozásául szolgál a római expanzióknak, amit ilyen módon nem kizárólag az erősen apologetikus jellegű "Ut populi Romani res meliores amplioresque facerent" igazol. A cicerói államelméletben az állam a társadalomhoz azáltal is szorosan kapcsolódik, hogy a Kr. e. 63. év consula a családot "quasi seminarium rei publicae"-nek tekinti /De off. 1.54./. Hangsúlyozza ilyen módon, hogy az állam a gens-ekké váló családokra épül és fejlődésének alapját ezek a gens-ek képezik. A család kiemelkedő szerepet tölt be a tulajdoni viszonyok területén is, mivel a familia a gazdaság alapegysége. Az állammá alakulás döntő motívuma a tulajdon védelme, amelynek gyakorlója éppen a család, mint közösség. Az állam összetartó ereje a tulajdon /De off. 2.73./. Ilyen módon nagyon közel áll a cicerói felfogás John Locke nézetéhez, aki a tulajdon, a property védelmét szintén az állam egyik legfőbb feladatának tekinti.

A cicerói állambölcselet lényegi elemét alkotja továbbá a iuris consensus, amely az ideális res publica további tartópillére. A ius fogalma alatt azonban nem pusztán a tételes jogot (ius positivum) érti, hanem annak fogalmát kiterjeszti a ius naturae-re és az annak mértéke szerinti igazságosságra. Cicero továbbfejleszti a jog már Platónnál mutatkozó többfokozatúságának gondolatát, amennyiben a ius tartalmazza a lex positiva mellett a lex naturalis-t és a lex aeterna-t is. A ius naturae sztoikus ihletésű cicerói tana képezi alapját – modern fogalommal élve – a törvényhozó hatalom polgárok viszonylatában mutatkozó korlátozásának. A cicerói doktrína nem csekély hatást gyakorol az újkor természetjogi tanára, amelyet a XIX. században és a XX. század első felében a jogpozitivizmus szorít háttérbe.

A consensus iuris mellett szerepel a communio utilitatis, amelyről mélyebb elemzés igénye nélkül is megállapítható, hogy az a különböző társadalmi csoportok, rétegek gazdasági motiváltságára utaló fogalom az állami együttélés körében. A communio utilitatis a társadalmi valóság figyelembevételének szükségességére utal, és egyúttal a cicerói állambölcselet realiztikus természetének bizonyítéka.

A cicerói status rei publicae-t a középkorban felváltja a status imperii illetve a status regni terminus technicus. A terminológiai változás tartalmi természetű módosulást jelent. A

cicerói *res publica* nem azonos az *imperiummal* illetve a *regnummal*. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem csupán az államformatan területéhez tartozó terminológiai változásról van szó. Az *imperium* és a *regnum* egyértelműen hierarchikus természetű kapcsolatára utaló fogalmak, amelyek körében a cicerói *optimus status rei publicae*-t alkotó, fentebb vázlatosan elemzett elemeknek vajmi csekély súlyuk van. Nem tulajdonítható pusztán a véletlen művének az, hogy Cicero népszerűsége a XVIII. században jut el tetőfokára. Ki kell emelnünk ebben a vonatkozásban Conyers Middleton kétkötetes, Ciceróról szóló, 1741-ben publikált munkáját /*The History of the Life of Marcus Tullius Cicero*/, amely korában valóságos bestseller. Voltaire, Montesquieu, Diderot és Rousseau – aki Cicerót az ékesszólás hercegének nevezi – körében Cicero éppúgy népszerű, mint az angoloknál, így Burke-nél, Hume-nál, Johnsonnál, Pittnél, Foxnál és Sheridannél.

A politikus és társadalomfilozófus Marcus Tullius Cicero azonban már jóval korábban komoly hatással van a társadalombölcselet fejlődésére. Bodinre éppúgy hat, mint Grotiusra és James Harringtonra, az 1646-ban publikált *Commonwealth of Oceana* szerzőjére, vagy Hobbes-ra. Harrington tanítványai, John Neville és Algernon Sidney szintén gyakran hivatkoznak a Kr. e. 63-as esztendő *consula* munkáira. Azonban Cicero hatása e korban legnagyobb mértékben John Locke-nál figyelhető meg, aki őt, valószínűleg minden más szerzőnél többre értékelve, a "truly great men" között helyezi el.

A Cicero századának is tekinthető XVIII. században az amerikai konstitucionalisták (alkotmányozók) csakúgy, mint egy évtizeddel később a francia forradalom kiemelkedő képviselői, magukat a római köztársaság utódainak tekintve, náluk már láthatóan az államforma komoly szerephez jut, eszmei támogatást remélnék a művelt római államférfinál és *pater patriae*-nél abban a hatalmas munkában, amely egy új társadalmi rend kialakítását célozta. Marcus Tullius Cicero állambölcselete sajátos módon a konzervatív gondolkodókat éppúgy vonzza, mint a progresszív eszmék iránt elkötelezetteket. Edmund Burke éppúgy merít a gazdag és sokrétű cicerói életműből, mint Saint Just. A konzervatív gondolkodók a hagyományokhoz való visszatérést tartják követendőnek a cicerói gondolatvilágban, a haladó, progresszív gondolkodók a zsarnokság feltétlen elutasításának gondolatát hangsúlyozzák. A cicerói állambölcselet joggal szolgál egyfajta *interpretatio multiplex* alapjául. Annak ugyanis

az elkötelezett köztársaságpártiság, a libertas hirdetése, az önkényuralom elvetése, a mikté politeia, a magántulajdon sérthetlenségének eszméje, az arányos szociális és politikai egyenlőség tana, a természetes arisztokrácia kissé homályos ideája és a mérsékelt, felvilágosult vallási és episztemológiai szkepticizmus egyaránt részét képezi. A válogatásra tehát igen bő lehetőség kínálkozik.

A filozófus Cicero megítélése lehet negatív, hiszen joggal fel lehet hozni ellene olyan vádakot, mint a közepszerűség vagy az eklekticizmus. Ennek ellenére erősen túlzottnak tűnik Karl Marxnak – igaz, a fiatal Marxnak – 1839-ből származó igen különös megállapítása, mely szerint Cicero éppoly keveset tudott a filozófiáról, mint az Észak-Amerikai Egyesült Államok elnökéről. Tegyük hozzá, hogy ezt az egyértelműen negatív és igen túlzó megállapítást Marx annak ellenére teszi, hogy jól ismerte, vagy legalábbis felhasználta a *De re publica*-t, a *De legibus*-t és a *De officiis*-t. Karl Marx nyilvánvalóan azért volt ilyen szigorú Cicero iránt, mert a Kr. e. 63-as év consula nem volt híve az aritmetikai társadalmi egyenlőségnek, nem harcolt a rabszolgaság ellen, korának gyermekeként lebecsülte a fizikai munkát és gazdasági kérdésekben az agrárius prekapitalista nézetet vallotta.

A politikus, államférfi Marcus Tullius Cicero negatív megítélésében Theodor Mommsen véleménye játszik, pontosabban játszott döntő szerepet, aki – szemben a számára ideális politikusnak illetve államférfinak tekintett Julius Caesarral – mint határozatlan, másodrangú politikus a *cursus honorum* valamennyi stációján. Nem hallgathatjuk el természetesen a Zielinski nevéhez fűződő rehabilitáció tényét, melyre 1908-ban került sor, a "Cicero im Wandel der Jahrhunderte" című, igen széles körben ismertté váló munka publikálásával.

Rehabilitálásra szorul Cicero mint állambölcsező, hiszen Sir Frederick Pollock 1890-ben közzétett "Introduction to the History of the Science of Politics" című munkájában így ír: "Nobody that I know of has yet succeeded in discovering a new idea in the whole of Cicero's philosophical and semi-philosophical writings" Pollock nyomán haladva Mulford Q. Sibley 1970-ben kiadott "Political Ideas and Ideologies: A History of Political Thought" című munkájában így fogalmaz: "Cicero was neither an original nor a particularly profound social and political thinker."

Cicero, mint állambölcsező rehabilitálása nem csupán azért indokolt, mert oly nagy hatással volt az európai kontinensen éppúgy, mint az észak-amerikai brit kolóniákon illetve az Amerikai Egyesült Államokban a modern alkotmányok megalkotóinak gondolkodására, hanem azért is, mert kétségtelenül ő az első olyan gondolkodó a klasszikus (görög-római) antikvitásban, aki képes volt a társadalommal több ponton összekapcsolt állam átfogó meghatározására. Marcus Tullius Cicero elsőként különböztette meg az államot a kormányzástól és ugyancsak elsőként fordított komoly figyelmet a kormányzati munka gazdaságpolitikai elemeire, így a hitel, az adózás, az adósság elengedés, a gabonaosztás, a földreform és az agrár-kolonizáció kérdéseire. Elsőként vizsgálta együttesen az alkotmányos állam – maga az „alkotmány” szó, terminus technicus is mint erre Georg Jellinek utal, a cicerói "rem publicam constituere" kifejezésből származik – gazdasági, politikai és morális elemeit. Ez a szemlélet idegen volt Platóntól csakúgy, mint Aristoteléstől. Az állam gazdasági szerepével pedig jó másfélezer évvel később foglalkozik csak Jean Bodin, akit később John Locke követ ezen az úton.

Az állam atomizáló szemléletével szakító Cicero olyan univerzális, egyetemes műveltség (enkyklios paideia) birtokában lévő gondolkodó, aki az államot és annak legtágabban értelmezett alkotmányát, alkotmányos berendezkedését, struktúráját történeti, politikai, etikai, gazdasági és nem utolsósorban a pszichológiai elemek átfogó, komplex természetű vizsgálatával elsőként tárta fel.